

Református fővárosiak

Kósa László (szerk.): Reformátusok Budapesten 1–2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. (= Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.) Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest, 2006. 1571 oldal

Hatalmas terjedelmű munka, közel ezerhat-száz oldalon, két kötetben. A művet záró időrendi áttekintés kilencven oldal, a névmutatóban nyolcvankét hasámban hozzávetőlegesen ezerhat-száz név szerepel. Egy több éves kutatássorozat, a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program 2001/075-ös számú programjának beszámolója, egyben – a fülszöveg szerint – Európa-szerte párját ritkító kiadvány.¹

Egy könyvet kézbe véve az első olvasási tapasztalást a fülszöveg jelenti. Kézenfekvő, hogy a mű mérlegeléséhez is e helyről mérítsünk szempontokat. A mű szerkesztői tudatosan használták ki a védőborítók kínálta rövid tájékoztatási lehetőségeket – a két kötet két különböző fülszöveget kapott. Az első köteté egy fél évezredes történetet foglal össze fél oldalon. Pár mondatban szól az előtörténetről, a reformáció eszméjének befogadásáról, illetve a szellemet hordozó közösség, az egyházköziség létrejöttéről. A szöveg második fele a reformáció és a reformátusság után, hirtelen váltással, a reformátusokról szól – társadalomtörténeti helyzetük megváltozásáról és művelődéstörténeti jelentőségükről. Az ajánló szöveg azt közli a figyelem felkeltésére legalkalmasabb tudnivalóként, hogy a 19–20. századok fordulóján a főváros reformátusai egy igen kis lét-

számú törzsökös² népességtől eltekintve szinte mind bevándoroltak voltak, belőlük állt az ország legnagyobb református közössége. A reformátusok művelődéstörténeti jelentőségét – a szöveg szerint – az adja, hogy hozzájárultak a főváros megmagyarosodásához, illetve „polgári átalakulásához”. A polgári átalakulás ugyanakkor a reformátusokat sajátos társadalomképlet mentén rendezte el: társadalmi „súlyuk” elsősorban a politikai és a tudományos elitben, valamint a bérből és fizetésből élők alsóbb rétegeiben vált jelentőssé. A második kötet fülszövege már magával a művel foglalkozik, tulajdonképpen a kiadvány célkitűzéseit foglalja össze. A monografikus igényű tanulmányok „a budapesti reformátusok kulturális és társadalmi szerepvállalását”, egyházi életük „legfontosabb területeit”, a kimagasló szerepet játszó személyeket és családokat, az egyház társadalmi kapcsolatait, nevezetesen az iskolákat, egyesületeket és a sajtót vizsgálják.

Ha a kötet programját kibontva szeretnők látni, Kósa László szerkesztői bevezetéséhez (Bevezetés: Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban, 11–35. old.) kell fordulnunk. Ez rögtön a lehetséges közelítések, feldolgozási szempontok heterogóniájával szembesít, s egyben magyarázatot is kínál a fülszövegben is megjelent terminológiai változatosságra: „Egy felekezetet alapvetően két szempontból lehet átfogóan bemutatni: egyházának szemszögéből teológiai alapozottsággal, elsődlegesen egyháztörténeti vagy világi (nem egyházi, laikus), mindenképp társadalomtörténeti és művelődéstörténeti megközelítéssel.” (11. old.) Kósa László – bár kijelenti, miszerint a két szempont nem zárja ki egymást – az utóbbi mellett teszi le a garast. Az állásfoglalás magyarázza rögtön a kötetek

¹ Nem lévén képzett vallástörténész, köszönettel vettem igénybe a kötet szerkesztőjének, Kiss Rékának a felvilágosításait. Megállapításaimért azonban csak magamé a felelősség.

² Nem a fülszöveg szóhasználata.

címét is: a „társadalomtörténet és a művelődéstörténet illetékességét itt elsősorban az adja, hogy a magukat ugyanazon vallásúnak mondók tömegét” végső soron nemcsak a vallást szervező egyházhoz való, igen különböző fokú és tartalmú tartozás, „hanem a társadalmi rétegződés, a vagyoni állapot, az iskolázottság, a tradíciók, a mindennapi életben megnyilvánuló szokások stb. is jellemezhetik”. (11. old.) A módszertani individualista szociológia szótárát is használja (a „vallásokhoz és az egyházakhoz [...] életvezetési elvek kapcsolódhatnak, amelyek más hasonló »ajánlatokkal« szemben választási lehetőségeket kínálnak ...” [11. old.]),³ amikor amellet érvel, hogy a vallási életnek a spirituális–teológiai megközelítése mellett lehetséges és megengedhető a külsődleges–tudományos megközelítése is. Ezek után nem kétséges, a főcím nem lehet *A budapesti reformátusság (bár az alcímben kétségen kívül „a főváros reformátussága” szerepel), sem *A reformáció Budapesten, de még – egy másik nagyszabású felekezeti munka⁴ mintájára – *A református Budapest sem, csakis az, ami lett is: Reformátusok Budapesten.

A program kijelöli saját előtörténetét is: igazi elődje az ISBN szám híján jogilag szinte könyvnek sem tekinthető „Kálvin téri tanulmányok”, melynek megjelenésekor „sem fiatal egyháztörténészek nem voltak, sem intézményes keretek, sem anyagi fedezet nem állt rendelkezésre”. (Kósa: Bevezetés, 12. old.) A bevezető tanulmány rámutat arra is, hogy nem csak a kutatási tradíció hiányzott, hanem a budapesti református élet általában vett folytonossága is csak vékony szálnak tekinthető. Ennek furcsa jele, hogy

– szemben sok északnyugat-európai várossal – fővárosunkban a református templomokat reformátusok építették. (20. old.) Kósa László szavaiból kitűnik, hogy – mint részben az egész – a budapesti reformátusság problémái a hazai városfejlődés ellentmondásait tükrözik. Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban, mondja a Bevezetés alcíme, s nekünk már csak annyi kell, hogy eszünkbe jusson, miszerint a város háromfokozatú átalakulása néhány évtized alatt ment végbe. A reformátusok Budapesten gyűltek, míg a szellemiség hordozóinak a régebbi felekezeti központok tekintették magukat. (24. old.) Tudván bár, milyen hátulütőkkel jár egy fejlődési utat szervetlennek bélyegezni, a növekedést, főként ha óriási, lehet alaktalannak minősíteni. Hiába lehetett – Ravasz Lászlót idézve – a Kálvin téri gyülekezetből a magyar sorsot megismerni, ha a „lélekszám növekedésével párhuzamosan és fokozatosan növekedett az eltérés az egyházközségi terheket ténylegesen viselő (adózó) és a névlegesen reformátusnak tekinthető közt”. (19. old.)

A felekezet fejlődése során – a Bevezetés vonalvezetését követve – a forma és a formáló szellem megteremtése volt a feladat. Ami a szellemet illeti, a Bevezető három teológiai–szellemi irányzatot különít el: a teológiai racionalizmushoz kötődő és végső soron sikertelennek minősített liberálist, a külföldi eredetű (Skót Misszió, német ajkú bevándorlók) belmissziósokat és a vidéki alapú tradicionálist. (26–27. old.) Megjegyzendő, Kósa László a második kötetben, az egyletekről szóló tanulmányában (Az egyesületek a budapesti reformátusság életében, 1077–1117. old.) árnyalja a belmisszió kérdését – megjelenik egy első olvasásra negyediknek tartható irányzat, a „határozottan konfesszionálisként” jellemzett „történelmi kálvinizmus”. (1089. old.) Neve a világi olvasó számára talán nem ismerős, de (még ha nem szándékoltan is) szerepe a *Soli Deo Gloria* 1943-as szárszói konferenciája révén úgy a társadalomtörténet historiográfiája,

³ Az idézet csak és kizárólag a használt szótárt és nem Kósa László gondolatvezetését kívánja illusztrálni.

⁴ Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest I-II. Emlékek, szertartások, történelem*. Budapest, 1995. (= A város arcai – Hungaria Judaica 7.)

miként a magyar köztörténet számára is jelentős. A történelmi kálvinizmus valójában az imént „belmissziós” gyűjtőnév alatt említett irányzatok egyike. (Nem csoda azonban, hogy az egyháztörténetileg nem kiképzett olvasó külön irányzatnak vélheti, hiszen – miként az Kiss Réka tanulmányából [Református ébredés Budapesten, 1343–1367. old.] megtudható – az amúgy is sokszínű ébredési mozgalom⁵ „a 20. század első évtizedeiben két nagy, egymással élesen vetélkedő irányzatra bomlott”. (1348. old.) Az egyik, az „általános keresztyén” a felekezeti köziségre, a másik, a „történelmi kálvinizmus” a szigorúan felekezeti hitvallásra helyezte a hangsúlyt.) Az imént mondottakat Kósa László a következőképp fogalmazza át tudományos kérdéssé: „...miként találja meg a helyét az egyház a társadalomban, hogyan éri el lehetséges híveit, a vallásgyakorló hívek miként alkotják magát az egyházat.” (Kósa: Bevezetés, 26. old.)

A hívek és közösségeik viszonya pontosan a 19. század közepétől válik a gazdaság- és társadalomtörténeti közelítés számára is izgalmas kérdéssé. Az „1848–49-et követő társadalmi átalakulások [...] következtében új jelenségként kellett a református egyháznak [...] az egyháziasság látványos hanyatlásával, a vallási közönyösség hirtelen megnövekedésével”, illetve mindennek ellenpólusaként gyakran a hitbuzgóknak a szabadegyházakhoz való csatlakozásával szembenéznie. (Kiss: Református ébredés Budapesten, 1346. old.) Túl azon, hogy az egyik első magyar nyelvű társadalomtörténeti munka⁶

pontosan a valláserkölcshazai hanyatlását veszi számba, az egyházi (vallástörténeti), illetve a hívek felőli (társadalomtörténeti) közelítés mást és mást tesz egy korszakban hangsúlyossá. Felülről, a köz, az egyház felől érkezvén a korszak a vallási egyenjogúság kibontakozásának idejeként ünneplhető, míg a „lent” szempontjait elfogadván a hívek kétirányú távozása aggodalmat keltetett, és a válaszok keresésére ösztökélt.

A református felekezeti huszadik századi története – a Bevezetés mondanóját továbbra is saját szavainkkal összegezve – a szellemi erők által hajtott formaképződés és a külső erők okozta formatörések egymásutánja volt. A két háború közötti időszak egy szellemi–intézményi integrálódásra képes új nemzedék által megvalósított s a kötetekben ennek megfelelően gazdagon tükröződő virágkor, amire az elnyomatás – monografikus földolgozásra még alkalmatlan – kora következett, hogy az újabb szabadság még csak kronologikus áttekintésre alkalmas rövidke idejéről már ne is beszéljünk.

A kötetek programja a fejezetek szintjén a következőképpen tükröződik: Az egyetlen (huszonöt oldalas) tanulmányt (Tóth Krisztina: Református gyülekezetek a főváros mai területén a Türelmi Rendelet előtt, 39–63. old.) tartalmazó, sorszám nélküli, tehát nulladik fejezetnek tekinthető Előzmények után a bő kétszáz oldalas „A reformátusok Budapest társadalmában” következik. A második számú, egyházszerkezeti fejezet a nulladikkal darab- és oldalszámra is azonos terjedelmű. A harmadik fejezet az egyházköziségekről szól, egy hosszú és egy rövid tanulmányból áll, összesen száznyolcvan oldalon. A negyedik fejezet a kiemelkedő lelkészgyéniségeké, az ötödik a jeles családoké. Az előbbi is bő száznyolcvan oldal, de tizenöt tanulmány tesz ki ennyit, az utóbbi

⁵ Olyan „vallási megújulási” törekvések, „amelyek a formális egyházi étellel szemben a bensőségebb, személyesebb hitélet, a személyes megtérés, a hitben való megújulás, az evangéliumi követelményeknek megfelelő életvitel igényével, a gyakorlati kegyesség hangsúlyozásával lépnek fel”. Kiss: Református ébredés Budapesten, 1343.

⁶ Szeremlei Sámuel: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Budapest, 1874. E mű is már csak részlete egy 1868-as elveszett kéziratnak; vö.: Szabó Er-

vin: *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban*. In: Szabó Ervin történeti írásai. S. a. r. Litván György. Budapest, 1979. 237–580., 240.

csak öt tanulmányt tartalmaz, de bő száz oldalon. A második kötetbe került a kulturális és társadalmi szerepvállalásról szóló, öt alfejezetre (Oktatás; Egyesületek, alapítványok, szeretetintézmények; Tudományos gyűjtemények; Azonosságtudat; Sajtó) bomló hatodik fejezet – tizenkilenc tanulmány, öt és egynegyed száz oldal. Az alfejezetek közül terjedelmesebb az oktatási (öt írás, száznegyven oldal) és az egyesületekkel foglalkozó (hat dolgozat, kétszáz oldal). A többiek két-három tanulmányból állnak, közülük a sajtót tárgyaló fejezet hosszabb a másik kettőnél, ugyanis ebben az egyik tanulmány a református és „közös protestáns” időszaki sajtó szűk kétszáz évének jegyzéke. A „közös protestáns” kifejezés átvezet a hetedik fejezetre, amely a felekezeti kapcsolatokkal foglalkozik (két írás, negyven oldal). Az utolsó tematikus fejezet, amelyiket már csak a szintén sorszámot kapott kronológia és mutató követi, a közelmúltról szóló nyolcvan oldalas nyolcadik egy szerző, Kiss Réka egy rövidebb (Református ébredés Budapesten, 1343–1367. old.) és egy hosszabb tanulmányát (Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig, 1369–1421) tartalmazza.

Összegezve a fejezet-léptékű átnézetet, az első kötet tematikailag vegyes, szemben a második kötettel, amelyik tulajdonképpen egy hatalmas téma, a kulturális és társadalmi szerepvállalás kibontása. Az első kötet öt fejezete három csoportba sorolható. Az első a fővárosi reformátusok – a szót tágan értelmezve – demográfiáját kínálja, a második és a harmadik a vallás közösségi kereteit mutatja be, a negyedik és az ötödik fejezet biográfiai jellegű, részben lelkészek, részben neves református dinasztiák és világi személyek életrajzait közli.

Mennyiségileg áttekintve a művet (és egyben kisebb léptékre is váltva), a mű harminchárom szerző ötvennyolc munkáját tartalmazza, ezek közül kettő összeállítás, a többi tanulmány. A tanulmányok egyike egy több mint százhatvan oldalas kisenciklopé-

dia (Millisits Máté: A budapesti református egyházközségek, 303–465. old.). A szerzők harmada legalább két tanulmánnyal van jelen (közülük is pontosan kettővel: Kozma István, László Ferenc, Szantner Viktor), négyen viszont csak társzerzőként szerepelnek (Berecz Ágnes, Cseh Gizella, Mészáros Borbála, Orosz Anna). A több cikkes szerzők között négyen (Kovács Ábrahám, Nagy Zsombor, Rébay Magdolna, Szatmári Judit) írtak három-három tanulmányt, ketten (Bolyki János, Géra Eleonóra Erzsébet) négyet-négyet, a munka (fő)szerkesztője, Kósa László ötöt, a szerkesztő munkatársa, Kiss Réka pedig hetet. Millisits Máté már említett, monográfia-terjedelmű tanulmánya mellett Kiss Réka, Kósa László és Géra Eleonóra Erzsébet írtak több mint száz-száz oldalt, átlagosan közel százötvenet. Az utóbb említett négy szerző jegyzi tehát az összerjedelem negyven százalékát. Kézenfekvő tehát, ha a kötet fő vonulatát keresvén, az ő műveiket tekintjük át.

Millisits Máté színes és fekete-fehér képekkel gazdagon illusztrált műve a főváros református egyházközségeinek enciklopédiája. A szócikkek közlik az egyházközség címét, elektronikus címét, történetét, a lelkipásztorok névsorát, a község alapítványának nevét, a község kiadványait és a községre vonatkozó irodalmat. A szerző szavaival élve, a „magyar főváros gyülekezeteit és templomait teljes számban és a legfontosabb tudnivalókkal ez a munka mutatja be először”. (303. old.) Amit az olvasó hiányolhat, s ami az enciklopédiát valódi tanulmánnyá tenné, az a rövid gyülekeztörténetek összegzése volna, akár geostatisztikai formában is – például időszakonként hány község és hol jött létre, mennyi idő kellett templomuk fölépítéséhez, miként bővült a templomok névleges összbefogadóképessége stb. Mivel az Egyházközségek fejezetben ezen kívül csak egy, jóval rövidebb tanulmány olvasható, a legegyszerűbb, ha arról is ehelyütt esik szó. Az írás (Gyórfy Eszter: A református egyetemi és főiskolai gyülekezet története, 467–480. old.) egy sa-

játos helyzetű szerveződés, a Református Egyetemi és Főiskolai Gyülekezet szűken vett történetét kínálja –nem ejt szót például a második világháború idején a *Soli Deo Gloria* védőszárnyai alatt megszervezett tanácskozásokról, amelyek jelentősége hosszabb távon meghatározó lett a magyar köz-történet szempontjából. A dolgozat e hiányosságát, bárha röviden is, Kósa Lászlónak már a második kötetben található, az egyesületi életről szóló tanulmánya (Az egyesületek a budapesti reformátusság életében, 1077–1117. old.) pótolja ki.

Egy-egy szerző „dominanciáját” jelzi a mű hatodik, „Kulturális szerepvállalás” című fejezetének az egyesületekről és alapítványokról, valamint az oktatási, illetve szociális intézményekről szóló része. Az előbbi főként Géra Eleonóra, az utóbbi főként Rébay Magdolna munkája. Géra Eleonóra tulajdonképpen ezekkel az egyes intézmények történetét földolgozó írásaival vált a kötetek egyik „oszlopává” (Az országos protestáns Árvaegylet és árvaháza, 917–941. old.; A Bethesda Kórház és a Filadelfiadiakonisszák, 943–996. old.; A Lorántffy Zsuzsanna Egylet és intézményei, 1015–1048. old.; Nagypénteki Református Társaság, 1049–1075. old.).

Valójában a mű szerkesztője, Kósa László és munkatársa, Kiss Réka azok, akik –mind darabszámra, mind terjedelmileg és távlatosság szempontjából – írásaikkal is meghatározzák a kötetet. Kiss Réka az általa írt, többek között a református egyház pártállami infiltrációjáról számot adó, Közel-múlt című fejezeten kívül elkészített még négy lelkészéletrajzot is, melyek voltaképpen kiegészítik a kortörténeti tanulmányokat. A diktatúrával szembeni ellenállás és a vele való együttműködés példáit kínálják a Ravasz László és Bereczky Albert püspökökről (Ravasz László püspöki működése, 537–577. old.; Bereczky Albert lelképásztori, püspöki működése, 601–620. old.), illetve Dobos Károly és Muraközy László lelkészekről szóló írások (Ifjúság, gyülekezet, társadalmi missziók: Dobos Károly lelki-

pásztor élete, 629–635. old.; Társadalmi kérdések – egyházi válaszok, 591–600. old.), melyek ekként nemcsak a református látószögből tekintett kortörténet iránt érdeklődők számára fontosak. Kósa László írásait nehezebb átfogóan jellemezni. Érzékelhetően nemcsak szerkesztője, hanem mindenese volt a kötetnek. A Bevezetéstől eltekintve írásai három fejezetben is megjelennek. Írt egy lelkész- (Szabó Aladár és az Új óramutató, 511–522. old.) és egy világi életrajzot (Zsindelyné Tüdös Klára és az Országos Református Nőszövetség, 741–753. old.), elkészítette az egyesülettörténeti alfejezet már többször említett – mondhatni – összefoglaló tanulmányát, és ő jegyzi a kronológia 1989-ig terjedő részét is (A budapesti reformátusok történetének időrendi áttekintése a kezdetektől 1989-ig, 1425–1467. old.).

Nem volnánk azonban igazságosak, ha a műben szereplő írásokat csak mennyiségi alapon jellemeznénk. Konceptiózus, a fejezet témáján messze túlmutató tanulmánnyal szerepel az oktatásról szóló részben Bolyki János (A Budapesti Református Teológiai (Theológiai) Akadémia, 777–803. old.) és Kovács Ábrahám (A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése, 997–1013. old.). Bolyki János szövege bár nagyon tárgyilagos, olvasóként úgy éreztem, hogy nagy önfegyelméssel az, hiszen az Akadémia története személyes élettörténetének része is egyben. A pártállami rezsím éveinek leírása talán épp a megőrzött tárgyilagosság által szívet szorító, még akkor is, ha – nyilván az áttekintés léptéke miatt – olyan eseményekről nem esik szó, mint az egyik végzős évfolyam lázadása.⁷ Az olvasónak tanácsolható, hogy a kortörténeti fejezet második Kiss Réka tanulmányát evvel a tanulmánnyal párhuzamosan olvassa el.

⁷ [Sic!] Ladányi S. – Keresztes D. – Hamarkay E. (szerk.): *Válogatott kövek a református egyház és az állam kapcsolatának medréből*. Erdőkertes, 2006. 530–560.

Kovács Ábrahám a címek alapján furcsának hangzó módon az oktatásról szóló alfejezetben ír a Skót Misszióról (A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: a Skót Misszió rövid története, 895–914. old.), és az egyletekről szólóban a Misszióhoz kötődő vasárnapi iskolai mozgalomról (tulajdonképpen egy brit kezdeményezés hazai beágyazódásáról). Az egyesületekkel, alapítványokkal foglalkozó alfejezet másik lényeges tanulmánya a Kósa Lászlóé, amelyik a Bevezetésben kitűzött szempontjait (tehát az egyházi–teológiai és az egyesületi–világi pólusok közötti mozgást) érvényesítve helyezte az egy felekezet híveinek közösségi életéről szóló rajzokat tágabb keretekbe.

A szerzők felől közelítve kíváncsiak lehetünk még azokra, akikre a mű támaszkodik, de közvetlen szerzőként nem jelennek meg. A névmutató segítségével juthatunk közelebb hozzájuk. A kötetek forgatásával kiválogathatók azok, akiket a névmutató tíznél többször említ, valamint nem vagy nemcsak „hősei” a műnek, de nem is közvetlen szerzők. Ötvennél is többször említetik Ladányi Sándor, harmincszor Bucsay Mihály, körülbelül hússzor például Zoványi Jenő (mindketten egyháztörténészek), illetve a könyvtártörténész Voit Krisztina, tizenvalahány alkalommal – mások mellett – a társadalomtörténész Vörös Károly, illetve a pártállami titkosszolgálatokkal együttműködők leleplezésével rendszeresen foglalkozó Majsai Tamás.

E ponton egy apró megjegyzés kívánkozik. A jelenkori egyháztörténet szomorú forrásai az ügynökjelentések. Tartalmuk akár idézetként is több helyütt megjelenik a mű tanulmányaiban. Kiss Rékának a református ébredésről szóló kitűnő írásában például egy „Debreceni” fedőnevű. (1366. old.) Bár az álnév nincsen föloldva, a világháló korszakában kideríthető, hogy Bartha Tibor püspököt rejti.⁸ Úgy vélem, a mű névmuta-

tójába az álneveket is fel kellett volna venni, be kellett volna sorolni őket a valódi nevek alá.

Az ismertetés hátralévő részében a köteteket kijelentetten „eszményi”, tehát világi (társadalom- és művelődéstörténeti) érdeklődésű olvasójának szemüvegével tekintem át. Így nézve, az egyik legérdekesebb fejezet az első. Nagy Áron nagy ívű esszéjében (Budapest vallásföldrajza [1813–1949. old., 2001.] old.), 65–105. old.) a főváros általános felekezeti térképezését végzi el. A térképek, ábrák és táblázatok sok továbbgondolni valót kínálnak az olvasónak. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a tanulmány két bevezető ábrája grafikailag megtévesztő. Általában véve elfogadható, ha statisztikai adatok ábrázolása során a pontszerű adatok sorát tendenciát sugalmazó vonalakkal kötjük össze, de ez az 1941 és 1949 közötti változások esetében nem helyes. A zsidó felekezet létszámának csökkenése és az ebből következő további részarány-változások egy szűk évnyi időszakban végrehajtott tömeggyilkosság-sorozat következményei, amit az ábrán is ennek megfelelően kellett volna érzékelteni. A közölt térképek nagyon tanulságosak, de az olvasónak mindig szem előtt kell tartania, hogy egy nagyváros esetében a részarányok területarányos térképeken való ábrázolása elfödi a volumenváltozások hatását. Ha a térképek mérete tükrözné a teljes népesség számát, akkor az 1869-es, lényegében a mai Belvárost ábrázoló térképeknek sokkal-sokkal kisebbeknek kellene lenniük az 1890-es, a megnövekedett területű Budapestet ábrázoló térképeknél. S még tanulságosabbak lehetnek volna a térképek, ha valamilyen grafikai módszerrel érzékeltetni lehetett volna az egyes városrészek közötti népsűrűségbeli különbségeket is. (Semmiképpen nem kívánom azonban a szerzőnek fölírni, hogy nem élt evvel a nem könnyen kivitelezhető ábrázolástechnikai trükkkel.)

⁸ Majsai Tamás: *Harminc éven át állambiztonsági ügynökök álltak a magyar református egyház élén*. *Mozgó Világ*, 32. évf. (2006)

4. sz. URL: <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00074/11majsai.htm>

Izgalmas táblázatokat közöl Kozma István a budapesti református népesség statisztikájáról szóló tanulmánya is (Reformátusok a budapesti statisztikában. Táblázatok a fővárosi református népesség demográfiai, társadalmi és kulturális sajátosságairól, 107–145. old.). Kozma István feladatát Schneller Károly útmutatása nyomán akként fogalmazza meg, „vajon a hitnek, a dogmatikai és etikai követelmények között mutatkozó különbségeknek milyen szerepük lehet a felekezeti népességek demográfiai és morális adatai közötti eltérésekben”. (108. old.) Csak sajnálhatjuk, hogy a morálstatisztika hosszú időn át elhanyagoltatott, s emiatt a szerző az előtanulmányok hiánya miatt lényegében csak bevezető tudott készíteni a római hármassal jelölt, de valójában írásának a második részét képező Adattárhoz.

Ehelyütt lehet alkalmas megemlíteni, hogy a demográfiai kérdések a két világháború között vallási–felekezeti kérdések voltak, amelyek – mintegy értelmet adván az E. P. Thompson által divatba hozott *moral economy* kifejezésnek⁹ – erkölcsi kérdésként nyertek megfogalmazást. Utal e vitákra Ablonczy Balázs sajtótörténeti dolgozata is (A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság [1934–1944], 1211–1229. old.), de szintúgy nyomát lelhetjük a heves vitáknak már a hetilap egyik elődje, a Kálvinista Szemle hasábjain.¹⁰ A vitapartner, mi-

ként Ablonczy Balázs említi is, a katolikusok kétheti lapja, a Magyar Kultúra. (E tekintetben a mű által megcélzott társadalomtörténeti érdeklődésű világi olvasó óvatosan megjegyzi, hogy a felekezeti kapcsolatok tárgyalását ki lehetett volna terjeszteni a nagy ellenlábásra, a katolicizmusra is. Érv volna emellett, hogy a felekezetek konfliktusai által befolyásolhatták egymás szellemi arcélét.)

A fejezet további írásai esettanulmányok, főként a Kálvin téri gyülekezet forrásanyaga alapján. Kitűnő, témáját kellő távlatba helyező tanulmányt készített Welker Árpád (Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században, 147–171. old.), aki 19. századi vegyes házasságokról értekezett. A dolgozathoz képet kapunk a külföldről hazánkba érkező keresztyén zsidótérítési mozgalom hatásáról, de az adott törvényi–intézményi keretek közötti önérdékkeresésről, nevezetesen a házassági és válási célú áttérésekről is. Már Welker Árpád tanulmányának személyi példaanyagában is (természetesen) jobbra a társadalom felsőbb osztályai vannak képviselve, a következő három tanulmány (Brandt, Juliane: A (buda-)pesti református egyház dualizmus kori adólistái, 173–195. old.; Bertényi Iván, ifj.: A Kálvin téri gyülekezet presbiterei a 19. században, 197–231. old.; Kozma István: A budapesti református presbitériumok társadalmi összetétele [1932–1949], 233–272. old.) azonban teljesen egyértelműen a református elitéről szól, mintegy értelmezve a mű programjának a formális egyház és református tömegek közötti feszültségekre, illetve a reformátusok társadalmi betagozódásának polarizáltságára vonatkozó téziseit.

A tanulmánykötetnek immáron csak egyetlen (két egymást követő fejezetnyi) része maradt szinte említetlen, az életrajzok, melyek a mű bő egy hatodát teszik ki. Tizenöt lelkész és két világi személy életrajzát,

ke vallási vonatkozásai. Magyar Kultúra, 33. kötet (16. évf. 2. félév) (1929) 186–192.

⁹ Thompson, Edward Palmer: *The Moral Economy of the English Crowd in the 18th Century*. Past & Present, 50. (1971) 76–136.

¹⁰ Doby Andor: *A kálvinista Budapest 1–4*. Kálvinista Szemle, 9. évf. (1928) 8., 9., 10., 11. sz. 60., 68., 78., 84.; Pezenhoffer Antal: „A kálvinista Budapest” statisztikája. Magyar Kultúra, 15. évf. (1928) 15–16. sz. 129–136.; Doby Andor: *Kálvinista problémák. Válasz a Magyar Kultúrának. 1–3*. Kálvinista Szemle, 9. évf. (1928) 37., 38., 39. sz. 302–303., 310–312., 318–319.; Pezenhoffer Antal: *Felsőbbrendű-e a katolikus erkölcs?* Magyar Kultúra, 33. kötet (16. évf. 2. félév) (1929) 15–16., 118–125.; Pezenhoffer Antal: *A fővárosi egy-*

valamint négy családtörténetet olvashatunk. A két fejezet esettanulmányai csoportosíthatók volnának hőseik lelkülete szerint – milyen arányokban tükrözik a Bevezetés programjában említett három (a liberális, a belmissziós és a tradicionális) szellemiséget. Megfelelő előképzettség híján azonban efféle osztályozásra nem vállalkozom. Látni vélem azonban, hogy az életrajzok összeválogatásában megjelenik bizonyos reprezentációs igény, ugyanis a püspökök, esperesek mellett megjelenítettek a külvárosok, illetve munkásnegyedek lelkészei is.

Könnyen készíthető egy egyszerű kollektív életrajz, pusztán a születési, illetve haláladási adatok alapján. Az (1755–1913 között bekövetkezett) születések éveinek mediánja (tehát az az év, amelyik előtt ugyanannyian születtek, mint utána) 1889, (1842–2004 közötti) haláladásokéi 1961. A születések esetében a medián születési éve előtti születési évek átlaga az 1842. évre mutat. A haláladások esetében ugyanez az érték 1919. A medián születési, illetve haláladási évek utáni születési, illetve haláladási évek átlaga rendre az 1901., illetve az 1978. év.

A csoportosítás mindenestre megmutatja, hogy az életrajzok többé-kevésbé tükrözik a budapesti református népesség változásának ütemét, hiszen a felük a 20. századra esik, és ennek a félnek az aktív életkora pontosan a református éledésnek tekintett két világháború közötti időszak. Az is látszik, hogy az életrajzok hősei a statisztikailag nagyobb várható élettartamú felsőbb rétegekbe tartozhattak, hiszen a „medián” lelkész csak hetvenkét évet élt volna, de a kötetben külön életrajzzal szereplő lelkészek átlagos életkora úgy a medián előtt, mint az után születettek esetében is hetvenhét év.

A családtörténetek esetében az iménti primitív módszer már nem alkalmazható, a névmutató viszont jó szolgálatot tehet. A hozzávetőlegesen ezerhatszáz névből kiválogattam a több mint három említéssel rendelkezőket. Meglepően sok, szűk negyednyi (több mint háromszázhatvan) név maradt a

listában, pár ismétlődéssel, ugyanis a családokat összesítve is fölvettem. (A családok közül azok jutottak jelentős ranghelyre, amelyek maguk vagy tagjaik révén sok említést kaptak.) A listán maradt neveket minősítettem, mégpedig aszerint, vajon a mű közvetlen vagy közvetett szerzői¹¹ vagy pedig hősei, személyiségei voltak-e. Ez utóbbiak durván háromféleképpen mutatkoztak: történelmi személyiségeknek,¹² családoknak és individuumoknak.

A történelmi személyiségek listája (csak a tiznél nagyobb számú említéseket tekintve) nem meglepő. A legtöbbször Jézus Krisztus szerepel (72), alig negyedannyi említést kapott Kálvin János, a további helyeken József nádor, II. József és Rákosi Máttyás osztoznak. A családok és személyek közül – miként az várható is – azok jelennek meg legtöbbször, akik vagy családtként vagy lelkészi személyiségként önálló tanulmányban szerepelnek. Ilyenek a Bieberauer–Bodoky–Vischer dinasztia, a Szilassy, a Ballagi és Victor családok, a világi személyek közül Zsindelyné Tüdös Klára, illetve Soós Géza, a lelkészek közül Báthory Gábor, Török Pál, Szász Károly, Szabó Aladár, Benkő István, Ravasz László, Bereczky Albert, Joó Sándor, Gyökössy Endre. A tanulmányok egyharmadának van csak olyan hőse, akinek nem volt jelentős hozzátartozói háttországa a mű oldalain (Haypál Benő, Szabó Imre, Sebestyén Andor, Dobos Károly, illetve a világi Soós Géza). Fordítva is igaz: a húsznál több említéssel rendelkező közel húsz család között négy van csak, amelyik nem szerepel önálló életrajzi tanulmány-

¹¹ Közvetett szerzők alatt azokat értem, akiknek a műveire a közvetlen szerzők hivatkoznak.

¹² Azokat tekintettem ekként, akik úgy viszonyulnak a budapesti reformátusokhoz, mint – Mályusz Elemér hasonlatával (*Falutörténet <1929>*). In: Mályusz Elemér: Klio szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk. Soós István. Budapest, 2003. (= Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.) 515–516.) – a mezőkeresztesi csata Mezőkereszteshez.

ban: Pap László a lelkészársadalomból, illetve a gróf Ráday és a gróf Tisza, valamint a Darányi családok a világiak közül. Ha föl-tesszük, hogy az utóbb említettek is előfor-dultak Pesten és Budán, akkor ez a sarkítás rögtön érdekes problémát vet föl, azt, hogy nemcsak Budapest reformátussága, hanem a reformátusok budapestisége is vizsgálódás tárgya lehet.

Bő kilencven individuális vagy kollektív személyiség kapott átlagosan tiznél több említést (azért indokolt a bonyolult körül-írás, mert ennél a számbavételnél a csalá-dokat sem hagytam ki, de a rájuk eső összes említést elosztottam az említettek számá-val). A sorba rendezés után azonnal kiderül, hogy a mű központi figurája Ravasz László püspök, az egyetlen, aki – s kérem olvasó-mat, ne tekintse ezt ironizálásnak – Jézus Krisztusnál is többször említetik. Legalább hatvan, de a jézusi hetvenkettőnél kevesebb említést kapott Szabó Imre, a Budapesti Egyházmegye megszervezője (egyébiránt Ravasz László szövetségese), illetve (1948-tól) ellenlábasuk, Bereczky Albert. Har-minchárom és negyvenhárom közötti emlí-téssel szerepel a mutatóban Szabó Aladár („a magyar belmisszió atyja” [511. old.]), Révész Imre (annak ellenére, hogy tiszántú-li püspök volt), Szász Károly és Török Pál püspökök, id. Pap László (akiről csak szerző vagy forrás hiánya miatt nem született élet-rajz [32. old.]), a számos lap szerkesztésé-ben részt vett Farkas József s végül az ébre-dési mozgalomhoz tartozó lelkész, Victor János. E kis statisztikának és az életrajzok listájának egybevetése arra utal, hogy az egyház életében jelentős személyekről ké-szültek az életrajzok, így azok összességük-

ben a budapesti református élet jó kereszt-metszetének tekinthetők.

Végezetül a jelen ismertetés szerzője föl-teszi magának a kérdést, vajon neki mint társadalomtörténeti érdeklődésű, de a re-formátus belügyekben járatlan világi olva-sónak mit ad a mű. Túl a számtalan infor-máción a legfontosabb a reformátusok éle-tébe való betekintés lehetősége. De még ezen is túl: a tanulmánygyűjtemény arra készíti, hogy újragondolja a magyar társa-dalom szerkezeti sajátosságait. Bármennyi-re törekszünk is elkerülni, a történelmi tár-sadalomszerkezetről való gondolkodásunkat mindmáig jelentősen befolyásolják Er-dei Ferenc – többek között a *Soli Deo Gloria* (gyakran rövidítve: SDG) 1943-as szárszói konferenciáján előadott – nézetei, melyeket ráadásul gyakran szoktak még to-vább, pusztá felekezeti, faji, magyarán zsi-dó–magyar/keresztény (stílszerűbben: ke-resztyén) szembenállássá egyszerűsíteni. Nos, e kötetek által lehetőség nyílt a fővá-rosi reformátusok társadalmi és szellemi megosztottságaiba belesni, s ez a lehetőség újabb municiót szolgáltat egy részben ár-nyaltabb, részben másként tagolt társada-lomkép kialakításához.

Természetesen, amikor a világi olvasó szerepét magára öltő ismertetés-szerző e következtetéseihez eljut, tisztában kell len-nie avval, hogy ez a tanulság a budapesti re-formátusok szempontjából külsődleges. Az 1943-as konferencia, bár a hitélet anyagi ke-retein belül zajlott le, nem vagy nem telje-sen a református hitélet eseménye volt. De ez már egy másik történet.

HALMOS KÁROLY